

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ГРОМАДА МАТЕРИКОВОЇ УКРАЇНИ: СТАН ТА ВИКЛИКИ

Звіт за результатами соціологічного дослідження

З М І С Т

ВСТУП І МЕТОДОЛОГІЯ	2
КЛЮЧОВІ ВИСНОВКИ	3
1. ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ БЛОК	4
1.1. Самоназва: Кримські татари чи кримли?	4
1.2. Складові кримськотатарської ідентифікації: коріння, мова, віра	5
1.2.1. Зв'язок з Кримом	5
1.2.2. Історична пам'ять (Sürgünlik та Qaytarma – Депортація та Повернення)	6
1.2.3. Традиційна релігія (іслам)	6
1.2.4. Кримськотатарська мова	7
1.2.5. Духовна і матеріальна культура	8
1.3. Відчуття належності до етнографічних/субетнічних/регіональних груп	8
1.4. Сприйняття історії кримський татар	10
1.5. Національні свята та пам'ятні дні	11
1.6. Мовна компетенція	12
2. КРИМСЬКІ ТАТАРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	14
2.1. Місце історії кримськотатарського народу в Україні	14
2.2. Оцінка дій держави Україна щодо кримських татар	16
2.3. Оцінка Закону України «Про корінні народи України»	17
3. КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ І РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ	18
3.1. Місцеві кримськотатарські громади на матерiku	18
3.2. Національне самоврядування	19
3.3. Релігійне життя	20
3.4. Статус Криму	22
3.5. Медіа	23
4. МАЙБУТНЄ	24
4.1. Основні загрози, які стоять перед кримськими татарами	24
4.2. Заходи з мінімізації ризиків та забезпечення розвитку кримськотатарського народу	25
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ ТА ПРОЄКТ	26

ВСТУП І МЕТОДОЛОГІЯ

Російська окупація Криму в 2014 році, подальші політичні переслідування та повномасштабне вторгнення 2022 року призвели до активізації міграційних процесів із півострова, зокрема серед кримськотатарського народу. Унаслідок цього частина кримських татар була змушена залишити Крим і переселитися на материкову частину України. У 2022 році до числа внутрішньо переміщених осіб долучилися також кримські татари, які проживали в Херсонській області та на інших територіях, де тривають активні бойові дії. Вже понад десять років кримськотатарська громада на материковій Україні живе без можливості відвідувати Крим і повноцінно взаємодіяти з родичами та одновітцями, які живуть на окупованому півострові.

З метою з'ясувати стан кримськотатарської спільноти на материковій Україні та діагностувати основні виклики, що стоять перед нею, Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України на замовлення Кримськотатарського культурно-спортивного центру «Куреш» провело соціологічне дослідження, яке включало 14 очних глибинних інтерв'ю (ГІ) та 59 онлайн-інтерв'ю за півструктурованою анкетой. Глибинні інтерв'ю дозволили з'ясувати основні смислові та поведінкові патерни, які стосуються ідентичності кримських татар, сприйняття політики України по відношенню до кримських татар, ситуації, яка склалася в материкових громадах країни, бачення майбутнього Криму тощо.

Дослідження тривало з 8 лютого по 28 травня 2025 року. Географія дослідження охоплювала всі регіони України, підконтрольні уряду. У м. Києві було проведено – 5 інтерв'ю, у західній Україні – 3, у центральній Україні – 3, південній – 3, і 1 у східній. Четверо з респондентів проживало на материк ще до окупації Криму, а десятеро опинились тут після 2014 року.

Статеві-вікові категорії учасників ГІ та робоча мова інтерв'ю, осіб:

	Жінки	Чоловіки
18-35	3 (2 укр., 1 рос.)	2 (1 укр., 1 рос.)
36-60	3 (3 укр.)	3 (2 рос., 1 укр.)
60+	2 (2 рос.)	1 (1 рос.)

По півструктурованій анкеті (ПА), яка включала відкриті, напіввідкриті та закриті запитання, було опитано 59 осіб. Анкета була розташована на спеціалізованому сервісі «Лемур», а посилання на анкету з проханням заповнити її, поширювалося в кримськотатарських соцмережах материкової частини. Онлайн-опитування хоча і не претендує на повну репрезентативність, дозволяє оцінити масштаб підтримки тих чи інших патернів в форматі «переважна більшість, більшість, приблизно половина, третина» тощо.

Статеві-вікові категорії учасників ПА, %:

	Жінки	Чоловіки
18-25	9	2
26-35	9	9
36-45	19	17
46-60	5	24
60+	5	3

З них 56% опитаних переїхали на материк після 2014 року, а 44% проживали тут до початку окупації. Найбільш активною статеві-віковою категорією в онлайн-опитуванні стали чоловіки 46-60 (24%), а найменш – чоловіки до 25 років (2%).

КЛЮЧОВІ ВИСНОВКИ

- **Кримськотатарська громада на материковій Україні** сприймає себе як невід'ємну частину єдиного кримськотатарського народу. Її ідентичність ґрунтується на глибокому зв'язку з Кримом, традиційною релігією, мовою (навіть у вигляді пасивного знання або як мови предків), спільною історичною долею та культурною спадщиною.
- **Важливим джерелом формування ідентичності залишається зв'язок із конкретними регіонами та населеними пунктами Криму**, що зберігається через належність до субетнічних або локальних груп. Це усвідомлення часто спирається на сімейні оповіді та родинну пам'ять. Регіональна і групова міфології та персоналізовані історії про походження є складовою культурного багатства народу.
- **Депортація 1944 року** для більшості опитаних залишається центральною історичною подією, крізь яку осмислюється вся історія кримськотатарського народу. У колективній пам'яті досі домінує трагічний метанаратив, що ускладнює формування багатовимірного бачення минулого.
- **Кримськотатарська громада на материковій частині України** перебуває у стані транзиту та невизначеності, що суттєво уповільнює її сталий розвиток. Серед головних чинників цього стану: війна, окупація Криму, статус внутрішньо переміщених осіб для великої частини народу, а також відсутність чіткої довгострокової стратегії національного розвитку.
- **Асиміляція, зокрема мовна**, сприймається як одна з головних загроз для збереження ідентичності громади. Численні культурні та освітні ініціативи, що з'явилися останніми роками, наразі не здатні охопити усі соціальні прошарки кримськотатарського суспільства й забезпечити системну підтримку мовних студій.
- **Мовний розвиток (кримськотатарська мова)** гальмується через відсутність повноцінного мовного середовища, особливо в сімейному колі, а також через обмежені фінансові й часові ресурси, які потрібні для вивчення мови. Також спостерігається підвищення української мовної компетенції серед молоді та людей середнього віку.
- **Традиційна релігія (іслам)** з одного боку є важливою базою для підтримки кримськотатарської ідентичності, з іншого боку «нетрадиційні» форми ісламу можуть відсувати етнічну ідентичність на другий план.
- **Меджліс кримськотатарського народу** залишається впізнаваним і авторитетним представницьким органом, однак частина опитаних вважає, що ця інституція потребує оновлення та адаптації до нових реалій.
- **Єдність кримських татар (відчуття належності до одного народу)**, попри географічний поділ між Кримом і материковою частиною України наразі зберігається. Проте тривала окупація, досвід перебування в різних політичних реаліях, відсутність системної роботи із підтримки внутрішніх зв'язків можуть у майбутньому призвести до посилення відчуження й нерозуміння між цими частинами народу.
- Більшість опитаних підтримує **ідею створення національно-територіальної автономії Криму** як «кримськотатарської автономії» у складі України. Очікується, що автономія стане не лише механізмом відновлення справедливості після звільнення Криму, а й інструментом розвитку народу вже зараз. Водночас, навіть серед опитаних прихильників цієї моделі існує недостатнє розуміння її конкретних засад, функціонування та юридичних рамок, що може вказувати на потребу у відкритій просвітницькій дискусії.

1. ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ БЛОК

1.1. Самоназва: Кримські татари чи кримли?

Під час обговорення самоназви кримськотатарського народу виникало декілька етнонімів – це власне «кримські татари», «киримли (кримці)», і суто в критичному сенсі – «татари». Передусім, варто зауважити, що це питання попри його контраверсійність, не викликало негативних емоцій чи гострої критики. Прихильники тієї чи іншої версії не відкидали можливість використання того варіанту, який, на їх думку, є менш вдалим, а скоріше висловлювалися про переваги свого варіанту. До того ж, для частини опитаних обидва варіанта є еквівалентними і, відповідно, неконфліктними:

- *Что кырымлы, что крымские татары – это одно и то же. Что кырымлы, что крымские татары – одинаково*¹ (чоловік, 70, Південь).

Прихильники вживання етноніму «кримські татари» апелювали до того, що це сучасна юридична, історична і більш звична назва, якою послуговувалися їх батьки та прабабушки:

- *Зараз, я вважаю, «кримські татари» треба вживати. Тому що і юридично, і є також історично* (чоловік, 45, Центр);
- *Чому тоді мої бабусі, дідусі казали кримські татари, а не кримли?... Я більше все-таки схилився до того, що це мають бути «кримські татари», «Я не чула, щоб казали «киримли» саме в моїй родині. Казали: «кримські татари», «киримтатарлар»* (жінка, 36 років, Центр).

Ті, хто вказував на пріоритетність словосполучення «кримські татари», вказували, що вживання слова «киримли» – це скоріше нові віяння:

- *«Киримли», воно пізніше, як на мене, з'явилося. Останні, може, 10-15 років»* (жінка, 36 років, Центр).

Наступний аргумент прихильників полягав у тому, що етнонім «кримські татари» більше підкреслює зв'язок народу з Кримом і краще дистанціює кримських татар від інших татар:

- *«Крымские татары», потому что татары разные бывают. Бывают же и в Казани татары, и в других регионах. Поэтому обозначение именно «крымские татары» принадлежность нас к Крыму... четче идентифицирует* (жінка, 25, Центр).

У той самий час прихильники назви «киримли» також говорять про те, що назва «кримські татари» змішує кримських татар з етнічними групами, в назві яких теж є слово «татари»:

- *Татары – это вообще собирательный, так сказать, образ... есть бакирские, казанские, много разных татар, уфимские. И нас туда же, к татарам. Мы привыкли к такому к себе обращению, что мы крымские татары. Просто привыкли. И я всегда так говорю. Хотя [это] неправильно. Все-таки правильнее было бы, конечно, «кырымлы»* (жінка, 60 років, Захід).

Той, хто вважає, що «киримли» є більш вдалим варіантом також апелюють до історії, але більш давньої, до середньовіччя:

¹ Тут і далі цитати з ГІ надані в оригіналі.

- *У каждой позиции... есть хорошие аргументы... Мне больше, наверное, «крымлы»... Я больше считаю, что у нас больше кипчакского, чем татарского... Ведь титул крымского хана первый был – «правитель Крыма и Деиш-и-Кипчака» (чоловік, 48, Центр).*

Також звучали думки, що цю дискусію, попри її важливість, наразі треба відкласти:

- *Вирішення цього питання не зараз треба робити... Але при зміні ситуації, коли наш народ буде мати самостійність у вигляді кримськотатарської автономії у складі України, з інституціями і важелями, тоді ми можемо поставити це питання. І в майбутньому «киримли» – воно може бути. Воно надає міцності. Зараз міцності воно не надає, воно навпаки робить нас слабкими. Це внутрішній конфлікт, який виходить за межі, і він не робить нас сильнішими. Це ж роз'єднує суспільство. (чоловік, 45, Центр).*

1.2. Складові кримськотатарської ідентифікації: коріння, мова, віра

«В основі лежить самоідентифікація. Ніхто зі сторони не може тобі вказувати, хто ти є – кримський татарин, чи не кримський татарин» (жінка, 29, Центр) – дане висловлювання демонструє конструктивістський підхід до власної етнічної ідентифікації. Проте це був чи не єдиний приклад такого етнічного самовизначення в серії наших глибинних інтерв'ю. Переважна більшість відповідей на питання про те, що саме робить людину кримським татариним (-кою), містила складники, які вказують на так зване примордіальне розуміння кримськотатарського народу, яке передбачає наявність набору об'єктивних загальних ознак, на основі чого формується усвідомлення єдності групи.

Узагальнюючи наші бесіди з респондентами ГІ, можна сказати, що такий набір включає класичні ознаки етнічної спільноти: групова власна назва (етнонім), спільна історична пам'ять, міф про спільних предків, один або більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», почуття солідарності у значної частини населення. Якщо конкретизувати, то у випадку з материковими кримськими татарами ключову роль відіграють наступні складові:

- генетичний зв'язок з кримськотатарським народом та Кримом;
- історична пам'ять (Сюргюнлик та Хайтарма);
- традиційна релігія (іслам);
- кримськотатарська мова;
- духовна і матеріальна культура.

Порядок цих складових хоча і не говорить про їх ієрархію та частоту згадування, але перші три, на нашу думку, мають відносно більшу вагу.

1.2.1. Зв'язок з Кримом

Зв'язок з Кримом – це не тільки питання самоназви, а й усвідомлення унікальності, навіть екстраординарності Криму:

- *Нам просто не повезло, хотя очень повезло, с тем, что мы родились в таком красивом месте, как Крым. Понимаете? Если бы мы родились где-то в казахстанских степях, может быть, мы не были бы так интересны никому, и нас бы никто не трогал. Но дело в том, что мы родились в таком месте, которое всегда во все времена и во все века рвали на части. Это географически очень ценный кусочек, сами понимаете. И не зря называют, что Крым – это жемчужина, это орден на груди Земли* (жінка, 60 років, Захід);
- *Для меня лично быть крымским татаринoм – это ответственность. Ответственность, во-первых, перед самим собой. Почему? Потому что сохранить в себе кусочек, тепло Крыма. Сохранить в себе вот ту «золотую колыбель»* (чоловік, 45, Захід).

1.2.2. Історична пам'ять (Sürgünlük та Qaytarma – Депортація та Повернення)

Депортація 1944 року та повернення на батьківщину – це ті події, які сприймаються всіма респондентами як ключові історичні події, і не лише в трагічному контексті, а й сенсі націотворення:

- *Депортація. Це те, що змінило історію нашого народу. Це Повернення, бо по факту всі ці моменти спровокували те, що наш народ неначе відновлювався наново* (жінка, 29, Центр).

Ці події складають основу історичної і родинної пам'яті, Повернення для старших людей і навіть частини людей середнього віку – це їх персональна історія. Респонденти часто ділилися сімейними історіями:

- *Бабушка рассказывала о ссылке, как их депортировали, как они жили... Пришли, и времени не было даже что-то собрать. Сказали, 5-7 минут дали, все необходимое, и все. Даже, говорит, что и мать, и отец был больной лежащий. Они говорят: «Или берите, или мы застрелим»* (чоловік, 33, Центр).

1.2.3. Традиційна релігія (іслам)

Для більшості респондентів ПІ визнання ісламу, навіть без постійного виконання релігійних обов'язків є обов'язковим компонентом кримськотатарської ідентифікації:

- *Все-таки крымский татарин – це мусульмани, у першу чергу. Ті, хто сповідують іслам. Ті, хто дотримуються звичаїв Корану. Наприклад, в кожному кримськотатарському будинку є Коран, який висить, в більшості, це біля ліжка. Це про ті самі «дува», які одягаються [на шию]. Чин похорону не можна зробити без запрошення імаму і без прочитання молитов. Тобто це таке невід'ємне, не може бути інакше. На це є в Корані прописані правила, що так має бути. Тому мабуть так і так, це про кримських татар.* (жінка, 36 років, Центр).
- *Вот один раз женщина сказала такую фразу, меня она тоже триггернула: «Пусть хотя бы будет мусульманином. Хотя бы мы сохраним нашу веру»...* (чоловік, 45, Захід).

Мінімальним є виконання обрядів, пов'язаних з народженням та смертю:

- *І все-таки про дотримання традицій і звичаїв. Як той казав, що народження, коли дається ім'я, і коли приходить смерть, що все-таки ми відрізняємося навіть по цьому (жінка, 36 років, Центр).*

Хоча для частини опитаних кримський татарин або татарка, який(-а) не є мусульманином, уже не може вважатися таким, для інших респондентів іслам не є обов'язковим компонентом етнічної ідентичності — як через складність дотримання релігійних практик в умовах міграції, так і через притаманну кримським татарам релігійну ліберальність:

- *На даний момент є кримські татари, які не вважають себе мусульманами. Але моя думка, що якщо вони не вважаються мусульманами, то вони вже не кримські татари. Я так вже, від себе додаю. Людина може вважати себе кримцем або кримським татариним тому, що його прапрабабки саме розмовляли кримською мовою і саме були мусульманами. (чоловік, 32, Центр)*
- *Атеистом [кримський татарин (-ка)] может быть... Его не будут гнобить абсолютно. Атеист – атеист. Сейчас, я думаю, есть такие. Потому что дети уезжают жить в другие государства. Далеки от религии. Окружение другое. У нас в народе таких нет категоричных каких-то прям запретов. (жінка, 60 років, Захід)*

З іншого боку, існує й думка, що релігійна свідомість може загрожувати етнічній – конкурувати з нею або навіть витіснити її, особливо коли йдеться про ті течії в ісламі, які, на думку респондентів, не відповідають уявленню про той іслам, що сповідували їхні предки:

- *Моя бабушка, мамина мама, папина мама, их дедушки, бабушки, и дальше их родители, то есть мое третье, четвертое поколение – они были религиозные. Но они были вот такие, как я сейчас перед вами сижу. То есть не было вот ничего вот такого. У меня в семье моя бабушка, она была абсолютно открытая. Носила сарафаны, носила босоножки, носила красивые прически с заколками, серьги, все такое... Моя бабушка 1910 года [народження]... и когда вот моя бабушка уже застала, и моя мама здесь уже застала людей в хиджабе, они всегда говорили, что в Крыму такого никогда не было (жінка, 60 років, Захід).*

Існує також думка, що деякі «нові» релігійні традиції – це результат впливу інших культур:

- *Є у мене двоюрідний дядько, родина якого притримується цих звичаїв. Тому всі діти у них покриті з найменшого віку, з п'яти – шести років вони вже з покритою головою. Він навчався за кордоном довгий час, повернувся в Україну. Він і взяв таку дружину, і діти у них також вже (жінка, 36 років, Центр).*

1.2.4. Кримськотатарська мова²

Зважаючи на те, що вільне володіння кримськотатарською мовою для значної частини кримських татар поки що залишається викликом, її знання часто сприймається як бажаний

² Детальніше про мовні питання див. розділ 1.6.

елемент етнічної ідентичності – ідеал, до якого прагнуть. У цьому контексті деякі респонденти висловлювали думки про доцільність хоча б базового рівня володіння мовою як важливого кроку назустріч збереженню культурної спадщини.

1.2.5. Духовна і матеріальна культура

У цьому питанні спостерігається строкатість думок. Перелік кримськотатарських традицій включає такі аспекти, як: пошана до кримськотатарських національних символів; традиційні сімейні цінності (цінність родини, повага до дорослих, гостинність); обряди (весільний обряд, кавова церемонія); інтегральні елементи матеріальної культури (страви національної кухні, посуд, одяг тощо); кримськотатарська музика:

- *Можуть бути кримські татари різних політичних вподобань, але прапор для нас, наш прапор блакитний з золотою тамгою, він найрідніший (жінка, 45, Львів).*
- *Такие традиции. В гости, если мы приходим, то постоянно варят кофе, угощают, в джезве заваривают. Дома у нас это стандартно – встаёшь и всегда утром кофе пьёшь (чоловік, 33, Центр).*
- *Ритуали, атрибуты, мова... Например, веселье. Це там сім частин, з яких складається весілля. Кожна окремо. Це в танці, у якому йде винагорода грошова музикантам. Такого майже [ні в кого] немає (жінка, 25, Центр).*

Проте з-поміж перелічених складових виокремлюють також такі цінності, як відчуття відповідальності та гідності:

- *Відчуття гідності, оце розуміння того, що ти кримський татарин, що ти не прогинаєшся. У мене якось оце відчуття завжди було, що я не погоджуюсь з чиеюсь точкою зору тільки тому, що я маю погоджуватися. Тобто оце відчуття гідності, гордості якоїсь, – воно в мені завжди було. У мене батько такий пробивний завжди, що треба старатися, треба відстоювати свою точку зору і т.д. І кримські татари, у більшості тих, кого я знаю, вони такі є. Вони відстоювали завжди свої права і багато працювали (жінка, 26, Захід).*

До ідентифікаційного переліку можна також зарахувати етнічні автостереотипи, зокрема такі, як «народ-будівельник»:

- *Это нация строителей. Мы строим. Все время строим... Мы все свои дома строим. Когда мы в Узбекистан приехали, нам что, дома дали? До сих пор в бараке бы жили. Мы строили дома... Вот, в Крым приехали. Что, нам дома дали? Из пыли, из грязи мы выходили (чоловік, 48, Центр).*

1.3. Відчуття належності до етнографічних/субетнічних/регіональних груп

Особливий інтерес під час інтерв'ю викликало питання про генеалогію, походження та відчуття належності, про коріння. Респонденти розповідали про свою ідентичність у зв'язку з різними субетнічними та локальними групами, зазначаючи зв'язок із конкретними територіями: від регіонів і населених пунктів до малих урочищ. Утім, попри всю

різноманітність тверджень, усі учасники інтерв'ю одностайно підкреслювали свою належність до єдиного кримськотатарського народу.

Класичний поділ кримських татар на три субетнічні групи – ногайців, татар і ялибойлу зберігається переважно на рівні індивідуальної та родинної пам'яті. Водночас усе важче говорити про цей поділ як про чітку межу: кордони між групами значною мірою розмиті. Це зумовлено міжсубетнічними шлюбами, поступовою (насамперед мовною) асиміляцією, а також фізичною відірваністю від Криму, яка послаблює зв'язки з локальним корінням:

- *Вот это разделение на эти группы, оно сейчас имеет какое-то значение? Никакого значения уже не имеет. Уже это значения не имело после того, как мы возвращались в Крым в 1990-х, в конце 1980-х. Почему? Потому что уже в Узбекистане в заслани, в Средней Азии, все уже перемешались. Все перемешались, возвращались. А сейчас тем более. Сейчас проблема вообще – чтобы хотя бы корни были крымскотатарские. А так ассимиляция идет. Женятся не на крымских татарах (чоловік, 45, Захід).*
- *Я не эксперт, але із того, що кажуть між нами, між нашими рідними, то є тати, ускути, ногаї. Тобто [кримські татари] ділилися на морських, лісних, гірських і степових. І ось воно так, в принципі, надалі і йшло (жінка, 36 років, Центр).*

Говорячи про відмінності між представниками різних субетнічних груп, респонденти вказували не тільки на ареал проживання до депортації, а й на їх мовну специфіку (діалекти), фізико-антропологічні ознаки (зовнішній вигляд), історію формування, елементи матеріальної культури.

Також респонденти часто вживали інші назви для означення субетнічних груп – більш зрозумілі з точки зору географічної прив'язки. Назва «бахчисарайські» кримські татари вживалася як до вихідців з Бахчисараю та Бахчисарайського району, як і до татів взагалі. «Ялтинські» як до тих, хто з Ялти та ялибойлу. З регіональних груп згадувалися частіше «судакські», «джанкойські», «алуштинські», «кезлевські», а також «сімферопольські», «євпаторійські» чи «кримські татари з ЮБК», які вже більше апелюють до сучасності. Привертає увагу відкритість системи ідентифікацій, яка функціонує як жива, гнучка структура, на протилегу статичним і незмінним моделям.

До того ж, поділ на три групи татів, ногаїв та ялибойлу часто доповнювався додатковими групами, які, на думку респондентів, не вписуються в існуючу класифікацію. Найбільше питань викликали ускутлар, яких респонденти не знали до якої групи віднести:

- *Ускути – це четвертий підвид нашого народу, але вони просто відокремлено жили. Вони тільки серед своїх виходили заміж та женились. Вони не видавали своїх дітей за інших взагалі (чоловік, 32, Центр).*
- *Так, я прибережна ногайка. Тобто, там всюди море, тільки це ногайлар... Зараз ми з чоловіком так сміємося, нібито нас дуже мало, як кажуть, спільноти тієї кримськотатарської. Але ж ми між собою обов'язково питаємо: «Ти звідки? Ти звідки?» (жінка, 43, Південь).*

Ще однією з територіальних ідентичностей є регіональна в межах України. Власне тут лінійка значень дуже коротка і включає «кримчаків» – кримських татар з Криму (з точки

зору тих, хто проживав у Херсонській області) і херсонських – кримських татар з Херсонщини. Але це єдиний випадок, у якому була згадана така регіональна специфіка:

- *«Кримчаки» казали на тих, хто знаходиться в Криму. Це ми позначали наших рідних, які проживають в Криму. Не з тим, як зараз кажуть, що кримчаки це як національність. Ні, це для нас були ті, хто живуть в Криму, і все (жінка, 36 років, Центр).*

При цьому, не дивлячись на те, що локальні кримськотатарські громади у Києві, Львові, Одесі утворилися понад десять років тому, розмов про київських, львівських, одеських тощо кримських татар не виникало.

Респонденти інколи говорили, про те, що субетнічні та локальні ідентичності зникають, розмиваються, і при цьому втрачається частина культурної спадщини кримських татар:

- *Все, это уже уходит в историю. Уже «татарин» – все. Уже все это уходит в историю. Уже так сильно: «О! Тат», – уже нет. **А раньше было такое?** Раньше – да. Только когда приехали: «Из какого вы села?» – «А ты из какого?» – «Вот, это» – «Есть, да, такое!» Даже мой отец после войны ехал: «Кто есть из такого села?» – «Да, есть, вот одна женщина из такого села». Уже все, из этого села уже не знают люди, где это село (чоловік, 70, Південь).*

Респонденти говорили про те, що субетнічні та локальні ідентичності – це ключ до розуміння культури кримських татар, що це частина культурного багатства народу:

- *І це така складова різноманіття кримськотатарського народу. Це таке багатство. І вони мають від'ємності і в мові, і в ужитковому мистецтві, у традиціях деяких, ритуалах. І коли ти це досліджуєш, ти розумієш у процесі як вони формувалися, як нація створювалася. (чоловік, 45, Центр)*

1.4. Сприйняття історії кримський татар

Характер історичної пам'яті респондентів значною мірою залежав від їхнього професійного досвіду та рівня залученості в громадське життя. Водночас майже всі учасники інтерв'ю, незалежно від цих чинників, насамперед згадували дві ключові події: Депортацію та Повернення. Саме ці теми ставали першими й найемоційнішими у відповідях, що свідчить про їхню виняткову роль у формуванні колективної пам'яті кримськотатарської громади:

- *Первое – трагическое событие, конечно. Оно переломило все у нас. Выселение. Оно трагическое. Потом, после развала Союза, когда стали возвращаться крымские татары в Крым (жінка, 66, Південь).*

Поруч зі словом «депортація», використовувалося також поняття «Сюр'юнк» і «геноцид» по відношенню до подій 1944 року. Депортація для опитаних – це своєрідна точка відліку і в минуле, і в майбутнє. Саме поняття «депортація» використовувалося як для опису подій XVIII-XIX століть, так і для того, що відбулося в Криму після окупації 2014 року:

- *Моя мама, в 90 лет умершая здесь [на материке], она была самая старшая крымская татарка из числа тех, кто... Как она ехала в поезде и плакала: «Вторая моя*

депортация. Первый раз меня депортировали, когда я была ребенком. И сейчас мне 86, меня опять выдворили». Не выдворяли. Нет. Это было наше решение. Но мама сказала: «Дети, куда вы, туда и я». Она приняла это. Это не против ее воли было. Абсолютно не против (жінка, 60 років, Захід).

У більшості відповідей респондентів простежується домінування трагічного метанаративу в описі історії кримськотатарського народу. Окрім депортації 1944 року, до цього наративу належать:

- окупація Криму Російською імперією у 1783 р. («перша анексія»);
- переселення (депортація) ногаїв у XVIII–XIX ст.;
- наслідки Кримської війни 1853–1856 р.;
- масова еміграція після революції, національно-визвольних змагань і воєн 1917–1920-х рр.;
- розкуркулення, сталінські репресії, кримськотатарське «Розстріляне Відродження», стирання кримськотатарської присутності з топонімічного простору в часи СРСР;
- окупація Криму 2014 р. («друга анексія»);
- політичні переслідування в XXI ст.;
- повномасштабне російське вторгнення в Україну в 2022 р.

Події, які можна віднести до героїчного метанаративу, згадувалися значно рідше. Серед них: національне відродження XIX–XX століть, створення Кримського ханства та його військові успіхи (особливо на «московському» напрямку), просвітницька діяльність Ісмаїла Гаспринського, Перший Курултай 1917 року, ненасильницька боротьба за повернення, створення Меджлісу кримськотатарського народу.

Час після Повернення попри низку перепон респонденти схильні вважати часом розвитку народу:

- *Когда в 1990-х годах возвращались, это действительно начался ренессанс. Через 20 лет после возвращения, в «нулевых». Реально, когда уже у многих были дома, когда АТР начал, когда телевидение, театр хорошо так уже начал работать, все-все. И как будто 14 лет мы жили, вот я, например, в 2001-м вернулся, как будто у нас вот эта «золотая эпоха» была, как будто какой-то промежуток вздохнули воздуха (чоловік, 45, Захід).*

Список історичних осіб, які фігурували в інтерв'ю в більшості випадків обмежувався декількома особами: Хаджі-Гераєм, Ісмаїлом Гаспринським та Номаном Челебіджіханом. Тільки в окремих інтерв'ю лунали імена Джафера Сейдамета, Бекіра Чобан-заде, Сулеймана Сулькевича, Велі Ібраїмова. Дехто з респондентів вказував на те, що прогалини в історичних знаннях – це наслідок радянських репресій, які мали й інтелектуальний вимір.

1.5. Національні свята та пам'ятні дні

День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, Курбан-байрам, Ораза-байрам (та початок посту) – це основні пам'ятні дати та свята, що вшановуються та відзначаються

кримськими татарами, які живуть на материковій частині України. Далі йдуть День кримськотатарського прапора, державні свята День Незалежності та Новий рік.

За останній час майже зникла практика святкування Хидирлеза, Дєрвизи та Навруза, хоча ці галасливі свята ще живі в пам'яті респондентів і згадуються ними з теплотою. Тут вказувалося декілька причин занепаду – по-перше, це свята масові, а не сімейні, і в материкових громадах бракує людей та можливостей для масових свят; по-друге – ці свята частиною кримських татар сприймаються як немусульманські, і навіть як нав'язані радянською владою:

- *Раньше, когда маленькие были, ездили на праздник весны. Но в исламе такого нет. Все родственники, все знакомые собирались, и мы встречались. Было такое, борьба шла куреш, кто-то если выигрывал – ему подарок, бывало, давали, барана. Хыдырлез. Мы маленькими были, каждый год все встречались... ты мог всех увидеть на Хыдырлез (чоловік, 33, Центр).*

Святкування релігійних свят стало більш камерним, що пов'язано з кількісними змінами у складі громади:

- *Проблема такая, что невозможно собраться. Теряем язык. Естественно, теряем встречи. У нас раньше было до широкомасштабной, мы всегда на Ораза-байрам, наши праздники, Курбан-байрам, наши всегда собирались и проводили широко наши праздники. Мы барана резали, плов делали, все приходили, собирались. Но сейчас уже, естественно, этого нет (жінка, 66, Південь).*

І звісно, для частини опитаних час війни – це не найбільш вдалий час для свят.

1.6. Мовна компетенція

Для більшості опитаних кримськотатарська не є мовою домашнього спілкування і мовою, якою вони вільно володіють. Часто мовна компетенція обмежується пасивним знанням базових основ усного спілкування. Для тих, хто знає мову на рівні, який дозволяє спілкуватися кримськотатарською мовою – головними вчителями були їхні батьки і прабатьки:

- *Мы разговаривали когда бабушка, дедушка на крымскотатарском разговаривали. Когда уже просто с родителями, мы уже... Они на работу ходят, и ты привыкаешь и разговариваешь на русском (чоловік, 33, Центр).*

Причини низької кримськотатарської мовної компетенції вказувалися різні. Номер один – це політика російської та радянської влади:

- *Тому що я розумію, що Радянський Союз і ще до нього Російська імперія багато зробила б того, щоб ми забули свою мову. Я навіть коли навчався в школі, то в мене не було кримськотатарської мови в школі. Хоча я навчався в Криму (чоловік, 32, Центр).*

Наступна причина – це відсутність повноцінної можливості вивчати мову вже після повернення в Крим:

- *Вот как говорили, чтобы, может, дети изучали культуру крымскотатарскую, язык. Очень проблема. Мы, когда учились, тоже была проблема, у нас не было в школе крымскотатарского языка. Если даже находили учителя, делали урок в седьмом или восьмом, кода уже ученики, мы не хотели уже идти. Или придем, один – два человека. И когда мы пришли, у нас была, по-моему, [ім'я та по-батькові] звали ее. И она говорит: «Уже не будет языка», потому что один раз на седьмой или восьмой урок пришла директриса, посмотрела, что никого нет и говорит: «А зачем он нам нужен?»» (чоловік, 33, Центр).*

Проте респонденти усвідомлюють і свою «провину»:

- *У мене був вибір або навчатись російською мовою і в мене буде кримськотатарська, або навчатись українською і в мене не буде кримськотатарської. І ми обрали навчатися українською, і я в школі не доучив кримськотатарську (чоловік, 32, Центр).*

Зараз одна з найбільшій причин незадовільної мовної компетенції – це відсутність мовного середовища:

- *Активний словниковий запас, він у мене зникає. Але так, то воно, скоріш за все, не забудеться, тому що це прямо знання з глибокого дитинства, які, скоріше за все, нікуди не дінуться. Просто потім говориш: «Е-е...», як забуваєш, а так-то ці знання, вони завжди зі мною (жінка, 26, Захід).*

Вимушена міграція – це справа, на яку наважувалися більш молоді люди. Це призвело до того, що в родинах материкових кримських татар часто бракує «кримськотатарської бабусі», яка була берегинею традицій через яку передавалось і знання рідної мови.

Основними мовами спілкування для материкових кримських татар є російська й українська. На початку ГІ респонденти могли обрати мову спілкування – українську або російську. Семеро з них (переважно люди молодого та середнього віку) обрали українську, а семеро російську (переважно люди старшого віку). З них тільки один респондент повідомив, що не в змозі підтримувати розмову українською.

Опитані вказували, що в кримськотатарському середовищі спостерігається відмова від спілкування російською:

- *У нас після 22 року, мені здається, що багато хто перейшов на українську і в родинах також спілкуються українською (жінка, 36 років, Центр).*

Для тих, у кого російська мова ще займає важливе місце в спілкуванні, це теж є джерелом внутрішнього психологічного напруження, незадоволеності собою:

- *Крымскотатарский язык мы знаем, общаемся на нем, но, к своему стыду, общаемся и на русском. Я жила в Крыму и общалась на русском, и как-то не придавала этому значения. А сейчас, в ходе вот этих нынешних событий, мне хотелось бы меньше на нем говорить и больше говорить на украинской мове. Тем более, что я два месяца ходила в группу на занятия, чтобы как-то поднять уровень. Выхожу на улицу и стараюсь разговляти українською мовою, а дома, вот, как привычно, по-русски и на крымскотатарском своем языке (жінка, 60 років, Захід).*

Респонденти прагнуть удосконалювати власну мовну компетенцію і сприяти її розвитку у дітей, однак ці зусилля переважно мають несистемний характер. Вивчає мову приблизно п'ята частина кримських татар, з них більшість це робить самотійно за допомогою підручників та інтернет-джерел:

- *Я купила їм [дітям] ще додатково заняття, дуже прикольна є гра... Вони розробили такий, як кримськотатарсько-український словник. І там такі фрази: «добрий день» або «як ти почуваєшся?». І в яких ситуаціях яку фразу доречніше сказати. І вони або зі мною, або самотійно, або з бабусею перекидаються такими фразами. Але просідає, правда, останнім часом взагалі просідає у нас кримськотатарська в побуті (жінка, 36 років, Центр).*
- *Коли народилася старша донька, я з нею намагалася тільки кримськотатарською розмовляти, щоб вона розуміла. І мені було легше. Не тільки я її навчала, а з нею ще і навчалася. А потім воно якось все сходило на ні. І багато хто з моїх знайомих також кажуть: народжується дитина, починаєш розмовляти кримськотатарською, а проходить якийсь час, всі знову переходять (жінка, 36 років, Центр).*

За останній час з'явилися нові можливості для вивчення мови:

- *Кримські студії в Києво-Могилянській академії, Центр кримськотатарської мови та літератури КНУ, кафедра кримськотатарської філології в Таврійський університет (чоловік, 45, Центр).*
- *Я дуже зраділа, коли з'явився курс кримськотатарської в УКУ, для мене це було прям таким відкриттям, але 16 тисяч за курс мене здивувало ще більше, ніж те, що він там з'явився (жінка, 36 років, Центр).*
- *Я знаю, що є курси кримськотатарської мови, є «Qırım ailesi». Це така організація, яка створена для дітей, щоб діти навчалися своїй мові, своїй культури, спілкувалися між собою. Я не можу сказати, що їх зовсім немає, але, як на мене, для збереження треба, щоб цього було значно більше (жінка, 29, Центр).*

Проте декларують бажання вчити приблизно 80%. А от можливості має половина з них. Головні причини – це відсутність часу та мовного середовища.

Говорячи про можливості розвитку мови, респонденти вказували різні шляхи, з-поміж яких і державна підтримка, і популяризація мови серед представників інших етнічних груп, і доведення думки, що кримськотатарська мова – це ключ до інших тюркських мов.

2. КРИМСЬКІ ТАТАРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Місце історії кримськотатарського народу в Україні

Респонденти, які могли оцінити шкільну програму та підручники з історії (таких приблизно половина), зазначають, що після 1991 року ці матеріали поступово почали містити більше позитивних згадок про кримських татар і чіткіше відображати їхнє місце в спільній історії

України. Половина з цих респондентів вважає таке подання здебільшого правильним, інша половина – ні.

Тут можна виділити декілька періодів:

1. З 1991 р. до Помаранчевої революції. У цей час кримські татари подавалися суто в традиціях радянської історіографії.
2. З 2004 по 2014 р., коли відбулися певні позитивні зрушення, але все одно кримські татари за інерцією представлялися в негативному світлі: *«Коли я навчався в школі, то було дуже погане ставлення до кримли в підручниках із історії і з усього іншого. Тому що вони або були ще переписані з радянських підручників, або все ще писалось тими, хто були вихідцями з «радянщини». Після того, як Ющенко став президентом, він трошки змінив цю ситуацію. Стало більш нейтрально»* (чоловік, 32, Центр).
3. 2014 – 2022 рр., почалося переосмислення місця кримських татар в історії України: *«Вот с 2014 года вот эта работа начала проходить. Вот именно эта работа начала информационно... И в историю Украины гармонично вписывается история крымских татар... в историю уже вписывается вот Крымскотатарская народная республика, в ЗНО были вопросы про Номана Челебиджихана, Мустафу Джемилева* (чоловік, 45, Захід).
4. З 2022 р., коли кримські татари стали частиною історії України: *«В останні декілька років я бачу запит, наприклад, в НМТ багато про Крим. І вже такі вони коректні. Я бачу університети, школи, які хочуть і проводять такі заходи і культурні, і історичні, розповіді на різні теми. І цей запит з'явився»* (чоловік, 45, Центр).

Головний перелом відбувся все ж таки після 2022 року:

- *Бахчисарай. Скільки років, створення. Потім союзи, які були з Кримським ханством, битви спільні – це є зараз. Тому що те, що було раніше, це взагалі просто жах якийсь, де інформаційно воно виглядало все як тільки ворог і все. Університети проводять конференції на ці теми. З'явилося багато дослідників, аспірантури, які беруть у свою роботу теми кримскотатарські з одягу, з костюмів, зі всього* (чоловік, 45, Центр).

Основні наративи, які поширювалися в 1-2 періоди стосовно кримських татар – це набіги, жорстокість, работоргівля:

- *Ми були на Львівщині, і там один з екскурсоводів, а в минулому він був старостою якогось там старостинського округу, і він казав: «От прийшли татари отарою і, правда, нанесли збитки тій громаді». І я йому кажу: «Вперше від вас чую, коли кримських татар називають саме отарою». А, зграєю, брешу, зграєю він сказав. Кажу: «Зграя – з ким ви це асоціюєте, як зграя вовків, чи як хто?». Він мені пообіцяв, що більше так він не буде казати* (жінка, 36 років, Центр).

Респонденти неодноразово вказували, що програма – це одне, а поведінка вчителя – це інше, що мало змінити програму, треба змінювати свідомість вчителя, який часто має ще радянську освіту:

- *Были какие-то моменты в вашей школе, когда у вас были вопросы к учебнику по истории? Или к учителю по истории? Я думаю, вопросов не было, но*

складывалось очень часто негативное впечатление. Потому что у учителей есть определённые основы, как они преподают этот предмет, как они передают это ученикам. Я думаю, всё начинается с учителя, как он эту информацию преподносит. Он может преподнести с одной стороны или с другой стороны. Он сам выбирает, какую сторону он примет и как он передаст это ученикам. Как они это воспримут, и дальше будут передавать (жінка, 25, Центр).

Говорячи про перспективи, лунали думки, що є ще простір для роботи в цій сфері:

- *Історія Криму, історія кримських татар не інтегрована в учбовий процес, навчальний процес в українських школах. Зараз трошки є параграфи якісь, але немає національного визвольного руху і т. д. Словом, стереотипів багато, і багато стереотипів, чому українці мають воювати за деокупацію Криму, чого це не роблять кримські татари, хоча є цілий батальйон імені Номана Челебіджіхан. Та й скільки вже, на жаль, померло воїнів кримськотатарського походження. Тобто, починаючи від того, чому там посуд для кави «джезвє» правильно називати, а не «турка». І закінчуючи історичними питаннями, закінчуючи, що кримські татари були і волонтери, і зараз служать в ЗСУ, це щоденно-щоденно такі розмови* (жінка, 45, Львів).

Також згадувалися громадські ініціативи, які мають відношення до історії:

- *И мне очень нравится канал имени Тараса Шевченко, братья Капрановы, они вели, сейчас один только брат остался. Они очень классные. Алим Галимов – тоже история, реальная история. Тот же «Куреш», вот этот Ибрагим Сулейманов, он очень классную работу проводит именно по информации. «Південь», вот эти фильмы были* (чоловік, 45, Захід).

Серед популяризаторів кримськотатарської історії та культури згадувалися також:

Гульнара Абдулаєва, Алім Алієв, Гульнара Бекірова, Олекса Гайворонський, Джамила, Ахтем Сеїтаблаєв, Рустем Скибін, Мамурсь Чабанова, Діляра Якубова та ін.

2.2. Оцінка дій держави Україна щодо кримських татар

Щодо кримських татар внутрішню політику України в її сприйнятті нашими респондентами можна розділити на «до 2014» і після:

- *Сейчас, в принципе, конечно, это не так, как уже, не так. Уже с 2014 года прошло уже другое отношение... Нашего президента Мустафу Джемилева он [Президент Зеленський] наградил уже чем-то, кажется, в прошлом году... Героем Украины он сделал, или что-то такое Мустафе-ага* (жінка, 66, Південь).
- *Завдяки дуже активним кримським татарам тут, на материку, відбувається інтеграція кримських татар в українське суспільство, яка не сталася в Криму до окупації, на жаль. Потихеньку це відбувається дуже повільно, дуже скомкано, іноді по-дилетантськи, але відбувається* (жінка, 45, Львів).

У 2014 році, на думку опитаних, відбулося ряд змін, серед яких згадувалися: прийняття Закону «Про корінні народи України», прийняття Програми розвитку кримськотатарської

мови, створення «Кримської платформи», відкриття в 2015 році державного культурного простору «Кримський Дім», перейменування топонімії в Криму, ініціативи з підняття кримськотатарського прапора в містах та селах України, освітні та культурні ініціативи:

- *До 2014 года мне не всё нравилось, как правительство, как государство Украина... не помогали так, как могли бы помочь. Сейчас да, сейчас молодцы, и это меня радует. А что именно радует? «Крымская платформа»... И наши представители в органах власти. Вот сейчас послом назначили в Турции Наримана Джелила, и здесь много наших тоже в правительстве сейчас в Киеве (жінка, 60 років, Захід).*
- *Коли заходжу в банкінг, то в мене вже адреса написана не радянська, а та, яка була ще до «радянщини». Назва населеного пункту наша написана. Як я розумію, це сталося десь приблизно в той самий час (чоловік, 32, Центр).*

Не залишилася поза увагою і державна кадрова політика, представництво кримських татар у державних структурах та органах місцевого самоврядування, серед яких згадувалися такі особи, як:

- Ескендер Барієв
- Еміне Джапарова
- Наріман Джелил
- Мустафа Джемілев
- Арсен Жумаділов
- Таміла Ташева
- Ільмі Умеров
- Рустем Умеров
- Ахтем Чійгоз
- Рефат Чубаров

Але, на думку респондентів, ці призначення не мають етнічного характеру – коли вони здійснювалися до уваги бралися професійні якості людей, а не їх походження:

- *Я думаю, що ці кримські татари, які зараз є при владі, вони там не тому, що вони кримські татари, а тому, що вони пройшли свій шлях для того, щоб бути там (жінка, 29, Центр).*

Те саме стосується й досвіду наших респондентів – їхнє етнічне походження не впливає ані позитивно, ані негативно на кар'єрне зростання. Навпаки, зустрічалася думка, що кримські татари не прагнуть робити політичну кар'єру в Україні:

- *Я і не бачу, щоб кримські татари хотіли йти в такі структури. Я не бачу ентузіазму. Серед молоді особливо взагалі не видно, що вони хочуть займати якісь такі посади. Їм набагато легше і зручніше займатися іншою діяльністю і опосередковано впливати на діяльність влади. Вони можуть робити за більші гроші улюблену роботу. Навіщо їм йти в органи місцевого самоврядування і отримувати вісім-десять тисяч зарплати в місяць? Я думаю, що це стосується не тільки кримських татар (жінка, 36 років, Центр).*

Проте, на думку респондентів, навіть з 2014 року було втрачено багато часу, деякі ініціативи «буксують», інші – ще чекають на своє втілення:

- *Перші п'ять-шість років втрачено. Мало що робилось. Зараз воно робиться, але ми вже потрапляємо в ситуацію – і війна, і недостатня кількість людей, втрачений зв'язок з Кримом, небезпека (чоловік, 45, Центр).*

На питання чи стикалися ви та ваші родичі і знайомі з фактами дискримінації за національною ознакою за останні 3 роки, більша частина, сказала, що «ні».

2.3. Оцінка Закону України «Про корінні народи України»

Більшість опитаних знають про ухвалення Закону. Половина з них вважає, що він позитивно вплинув на становище кримських татар. Загалом респонденти сприйняли Закон схвально. Визнання кримських татар корінним народом стало ознакою якісного повороту державної політики у їх бік. Водночас сам Закон є лише відправною точкою – він створює правові підстави для подальших дій, спрямованих на підтримку і розвиток народу в Україні. Для частини опитаних цей документ також асоціюється з надією на глибші зміни, зокрема перегляд статусу Криму:

- *Этот Закон – его надо еще очень много дорабатывать. Но плюс еще то, что это после нашей победы – Иншааллах, будет победа Украины – будет поправка в Конституцию, где будет написано «крымскотатарская национально-территориальная автономия в составе Украины». Эти разговоры уже идут. Почему мы, крымские татары, хотим быть с Украиной, но национально-территориальной (чоловік, 45, Захід).*

3. КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ І РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

3.1. Місцеві кримськотатарські громади на материках

Найбільші кримськотатарські громади проживають в Києві, Львові, Одесі, Луцьку, Херсоні, Вінниці. У цих містах кримськотатарське життя концентрується навколо майданчиків, пов'язаних з громадськими або релігійними організаціями. Часто інституції цих двох типів знаходяться в одному місці.

Колективна активність та згуртованість по різному оцінюється респондентами. Більшість вважає кримськотатарську спільноту згуртованою в тих населених пунктах, де вони проживають, меншість – що це не так:

- *Громада в Києві є, і вона дуже активна... У нас є майданчики, у нас є громадські організації, і столиця дає більші можливості, ніж регіони (чоловік, 45, Центр).*
- *Есть группы людей [крымских татар], которые объединены. Есть группы, которые объединяются они вокруг определенных культурных центров. Мечетей... Но есть очень много людей, которые не вовлечены ни в мечети, ни в культурные центры. Они живут своими ячейками (чоловік, 48, Центр).*

Громади активізуються з нагоди якихось свят, пам'ятних дат чи подій. Напевно, найбільше згуртовують спільноту Курбан-байрам, іфтари та День кримськотатарського прапора:

- *Это хорошо, что у нас есть два раза в год такие праздники: Ораза-байрам, Курбан-байрам, дают гуманитарную два раза в год. В Курбан-байрам мясо дают. Это кто дает? Турки... У нас есть Духовное управление мусульман Крыма, и они стараются поддерживать свой джемаат, который разбросан по всем городам Украины (чоловік, 45, Захід).*
- *Для мене одним з таких найбільш об'єднувальних моментів, коли я зрозуміла, наскільки нас тут багато, це був День прапору кримськотатарського. Це був, здається, 2021-й рік. Це було до повномасштабного вторгнення. Коли ми зібрали дуже велику колону з машин, їздили по Києву з прапорами, от тоді я відчула, скільки нас тут багато. І саме розуміння того, що у нас День прапору, дозволило людям, які навіть між собою могли бути незнайомі, але ми зібралися і вийшли (жінка, 29, Центр).*

У менших містах кримські татари живуть частіше розрізнено, та й у великих містах значна частина кримських татар незначною мірою інтегрована в кримськотатарську громаду:

- *Я кроме этой семьи и вот этого [ім'я] никого больше не знаю. Хотя знаю, что крымские татары здесь есть. Есть, да (жінка, 60 років, Захід).*
- *Когда мы сюда приехали, у нас было так, что мы искали своих, а не думали, что мы тут надолго. Мы тут уже майже три роки, тому вже в цьому році, я думаю, треба щось зробити так спільно, бо все-таки мы уже роззнайомилися, вже місто для нас більш-менш стало своїм, і можна було б зробити якийсь хоча б спільний обід, вечерю і якийсь захід невеличкий (жінка, 36 років, Центр).*

Опитані підкреслюють мережевий характер спільноти і вказують на можливості мобілізації – переважно з якоїсь сімейної нагоди. Основні проблеми кримських татар на материкі мало відрізняються від проблем більшості ВПО і українців взагалі:

- *Сейчас уже самая главная проблема – это жильё (чоловік, 45, Захід).*
- *Ну, есть проблемы, да. Вот. Сказать, что у нас идеальное общество, нет, у нас те же самые проблемы, что у украинского общества в целом. У нас сейчас те же самые проблемы. Где-то больше, где-то меньше, но те же самые проблемы, которые есть в украинском обществе, у нас же то же самое (чоловік, 48, Центр).*

Необхідність подолання проблем ВПО, травматичний досвід інколи перешкоджають залученню до громадського та культурного життя. Із специфічних проблем можна виділити те, що не у всіх містах України є мусульманські цвинтарі.

3.2. Національне самоврядування

Меджліс кримськотатарського народу безперечно є найбільш впізнаваною політичною інституцією кримських татар, яка представляє народ на міжнародному рівні та у високій політиці в Україні:

- *Хоча б вони [Меджліс] представляют те, что мы в целом, те, что мы еще не вымерли, те, что мы, как то кажут, не динозавры, те, что наш народ существует. И он хочет иметь свое самоврядувание, и он хочет быть независимым все же так. Это хорошо, что они есть, что это показывают. И они представляют нас на международном уровне. А в некоторых местах*

вони кажуть те, що не треба, а в деяких, де треба сказати, вони мовчать (чоловік, 32, Центр).

- *Просування якихось законопроектів, тих самих постанов про відновлення топонімів в Криму, закон «Про корінні народи Криму України», про кримських татар, це питання національно-територіальної автономії і т.д. Це те, чим займається Меджліс кримськотатарського народу. І співпраця, я не знаю, з турецькими дернеками, а це якраз осередки кримських татар в Туреччині, в них там дуже багато, в різних оцінках від трьох до п'яти мільйонів (жінка, 44 років, Захід).*

Для тих, хто глибоко занурений в політичний контекст, визнання його офіційним представницьким органом є важливою справою:

- *Меджліс має бути офіційним представницьким органом. І знаю, що Барієв багато проводить дискусії щодо того, що не визнають як представницький орган. Так, тому що в Законі... ми маємо право на цей представницький орган, але чомусь його не реєструє Кабмін. Я не знаю, якщо чесно, що не так, чому саме не реєструють. Але, як на мене, так – Меджліс має бути зареєстрованим (жінка, 36 років, Центр).*

Лише кожен десятий опитаний добре проінформований про його діяльність. Решта – або середньо (ще десь третина), ще третина – погано, або не цікавиться цим взагалі, чи заявляє, що він/вона не знає про таку інституцію.

Також нерідко лунали і критичні думки, зокрема про недоліки у внутрішній політиці (взаємодія з регіональними громадами), про недостатню відкритість Меджлісу в питаннях кадрової політики, яка призводить до того, що не готується молода зміна, про відсутність стратегічного бачення розвитку народу. На думку частини респондентів Меджліс має шукати шляхи до оновлення інституції, бо цього вимагають сучасні умови. Серед таких ініціатив з реформування траплялися: створення регіональних Меджлісів, розширення числа виборців за рахунок членів сімей не-кримськотатарської приналежності, децентралізація національного самоврядування.

Болючим питання є легітимність існуючого складу Меджлісі, але як вийти з цієї ситуації респонденти конкретної відповіді не дають:

- *Як ви вважаєте, чи варто проводити вибори до Міллі Меджлісу в умовах окупованого Криму? Я думаю, що наразі цього не треба робити. Поки є як є, а поки Крим під окупацією, а хто буде голосувати? Нас на материку не так багато насправді, якщо так подивитися... (чоловік, 32, Центр).*

3.3. Релігійне життя

Іслам сприймається як традиційна складова кримськотатарської ідентичності, яка супроводжує більшість кримських татар протягом їхнього життя, навіть якщо людина в повсякденному житті не практикує мусульманські основи віри чи взагалі є атеїстом (-кою):

- *Я не знаю, чи я протягом життя свого буду тримати піст і робити намаз, і вірити в Аллаха, в його існування, але точно, що мене поховать по мусульманських ритуалах, обрядах, по законах (жінка, 45, Захід).*

- *В принципі, всіх кримських татар можна поділити на тих, хто дотримується і не дотримується. Але навіть ті, хто не дотримується, намагаються дотримуватись, тримати піст. Тобто, є ті, хто дотримуються і ті, хто намагається дотримуватись, так? Так. В основному так. Але тут зовсім безбожників я не зустрічала, серед нашого (жінка, 43, Південь).*

Серед опитаних було приблизно половини тих, хто відвідує мечеть, половина – ні. Серед релігійних практик, яких намагаються дотримуватися кримські татари є погребальний обряд, весільний, обрізання, святкування Ораза-байраму та Курбан-байраму, у меншій мірі піст та іфтари.

Щодо прихильності конкретним релігійним структурам, то нам не вдалось здійснити оцінку, яка структура користується більшою популярністю серед кримських татар. Попри існування кримськотатарського Духовного управління мусульман Криму (ДУМК), вибір громади є скоріш ситуативним і залежить від ряду факторів – особи імама, рекомендацій, першого досвіду відвідування тощо. До того ж громада може змінюватися в залежності від місця перебування – під час зміни місця проживання чи в подорожі.

Наші інформанти відвідували мечеті (власне мечеті, релігійні центри чи молитовні дома) ДУМК, ДУМУ³, ДУМУ «Умма» (Всеукраїнська асоціація «Альраїд»), громади «Ковсар», чи взагалі не знали до кого належить їхня мечеть. Пересторогу викликають лише громади «ваххабітів»⁴ та Хізб ут-Тахрір («хізбів»)⁵:

Попри те, що спільна релігія є потужним інтегруючим фактором, вона має і відцентровий потенціал. У громаді існує напруження між, умовно кажучи, людьми, які не дотримуються релігійних практик, та «поміркованими» віруючими, з одного боку, і мусульманами, які намагаються суворо слідувати релігійним приписам, а також тими, кого вважають послідовниками «неправильних» течій або «сектантами», – з іншого:

- *Я не против религии. Я против вот этих, которые так себя ведут. Они не ходят ни голосовать, ничего: «Мы не ходим, мы не голосуем, мы ничего». Они какие-то вещи себе там... Они не общаются. Это очень плохо для народа (жінка, 66, Південь).*
- *Тому що в Криму зараз дуже важко з цим. В Криму з десяти людей двоє чи троє можуть бути сектантами. І вони навіть цього... Будуть сказати, що ні. Їх запитаєш, вони скажуть: «Так». Просто є ті, які кажуть, що ні, вони не сектанти, вони себе не відносять до ваххабітів чи до «хізбів», до ще когось. Але є такі, що кажуть, що так, вони ваххабіти. Це в Криму такі є. А тут я таких не бачив (чоловік, 32, Центр).*

Партія «поміркованих» вважає, що сувора прихильність до релігії чи конкретної її течії відволікає кримських татар від громадського та політичного життя.

³ Духовне управління мусульман України

⁴ Ваххабіти (салафіти) – прихильники ваххабізму (салафізму), сучасного консервативного руху в ісламі.

Салафізм – державна релігія в Саудівській Аравії. Назву «ваххабізм» уживають лише опоненти цього руху

⁵ Хізб ут-Тахрір – міжнародна панісламістська політична партія, яка виступає за об'єднання мусульманських країн у єдину ісламську державу (халіфат)

3.4. Статус Криму

Переважна більшість опитаних вважає, що Крим повинен мати статус національно-територіальної автономії у складі України, який зазвичай називають «кримськотатарська автономія»:

- *Національна територіальна автономія в складі України – це найкращий варіант для того, щоб кримські татари мали можливість себе відчувати господарями на своїй рідній землі. Це так, по-простому. А загалом це справедливе рішення. Я вважаю, що це повинно бути справедливим рішенням за всі наші страждання і все таке інше. Але в жодному разі не окрема держава і в жодному разі не залишати так, як є (жінка, 43, Південь).*

Власне, відсутність такого статусу, на думку опитаних, було використано окупантами в 2014 році:

- *Була створена Автономна республіка Крим з концепцією «народу Криму», яке дозволило зайти і наголосити, що народ Криму вважає, що він російський. Все. І цей народ, він який народ, ну? Я не розумію. «Народ Москви», «народ Казані», там «народ Києва»? (чоловік, 45, Центр).*

Відсутність автономії також, на думку респондентів, перешкоджало тому, щоб кримські татари працювали на керівних посадах в автономії:

- *Тому що насправді нас у Криму ніде не було представлено нормально, наприклад, в прокуратурі. Або десь у поліції, у міліції. У силових структурах нас майже не було, скажімо відверто... Я вважаю, що ми повинні бути представлені всюди і в більшому процентному відношенні у зв'язку з тим, що це Крим і кримські татари (жінка, 43, Південь).*

Респонденти вказують, що це не тільки дозволить народу розвиватися після звільнення Криму, а й вирішити деякі поточні питання:

- *Должна быть крымскотатарская автономия. Потому что там крымские татары, и чтобы они решали все. Почему там ничего не решается? Потому что нет там руководителей крымских татар. Поэтому там и школы закрываются, и это все закрывается. А если бы были руководители крымские татары, то они обязательно... Какие бы они были, может быть, на них давили, чтобы не открываться, все равно пошло вперед бы дело. Я так думаю. Раньше, до России, школы открывались. Хотя и руководителей не было, и с Меджлисом считались (чоловік, 70, Південь).*

Водночас прозвучала й окрема думка на користь збереження нинішнього статусу Криму в складі України. Її обґрунтовують, зокрема, відсутністю чіткого бачення щодо конкретних засад функціонування республіки у новому статусі (як саме буде реалізовуватися її кримськотатарський національний характер), а також переконанням, що й у межах Автономної Республіки Крим також можливо реалізовувати права кримськотатарського народу.

3.5. Медіа

Найбільш популярними каналами, звідки респонденти черпають інформацію на кримську та кримськотатарську тематику в нашій вибірці були ютуб-канал «Crimean Tatars» і вебсайти «Крим.Реалії» та «Крим ньюз»:

- *«Crimean Tatars», якщо не помиляюся, називається. Ютуб канал є. Він сам з півострова. Вони аполітичні, тому їх трошки можна подивитися. Вони не підлизуються до влади, яка там знаходиться. Я там дивлюсь, там нові діджеї якісь виходять у нас. Вже йде модернізація теж культури потрошку. Вона буде передаватись ще від наших дідів, це зрозуміло, але і буде модернізована, щоб молодшому поколінню вона трошки краще заходила, щоб вони це сприймали (чоловік, 32, Центр).*
- *«Крым. Реалии» попадает, да. Даже значок вот этот оранжевый. Это огонь (жінка, 60 років, Захід).*
- *«Крим ньюз», мені подобається, коли вони безпосередньо знімають, транслюють якийсь там візит або там повернення з полону, або листи. Така інформація. Вони швидкі. З іншого боку, мені не подобається, що вони дають якусь інформацію і не... Тобто, думай сам, що там насправді який або початок, або кінець. Це про неповну інформацію (жінка, 36 років, Центр).*

Респонденти вказували, що в свій час телеканал АТР був для них головним медіа. Зараз, коли АТР став сайтом, його популярність значно впала:

- *До чотирнадцятого року завдяки телеканалу АТР такий поштовх був великий, тому що якраз почали створюватись ці продукти. Кліпи, зйомка, спілкування, дослідження. Це ставало і модним, і престижним (чоловік, 32, Центр).*

Меншою популярністю користуються «Джемаат-медіа», «Радіо Куреш», сайт представництва президента в АР Крим:

- *Мені подобається «Джемаат», тому що вони більше, як мені здається, накопичують, більше інформації викладають у своїх новинах (жінка, 36 років, Центр).*

Часто люди довіряють тому, що їм пропонує Гугл за темою:

- *Просто новости, если прочитаю, где-то может быть какой-то маркер слова «крымские татары», то да (жінка, 25, Центр).*

Помірною популярністю користуються офіційні сайти та сторінки посадових осіб:

- *«Крим ньюз», АТР, «Кримська солідарність» «Джемаат медіа», «Крим. Реалії». Я виписала для себе газету «Крим». Вона з Криму мені приходить на електронну пошту. Мені дуже приємно. Представництво президента в АР Крим, Меджліс, сторінка Мустафи Джемілева, Рефата Чубарова... Наприклад, Рефат Чубаров і Меджліс, і представництво Криму, вони такі більше... Там немає таких швидких новин (жінка, 36 років, Центр).*

І, звісно, багато кримських татар підписані на незлічені соціальні мережі та канали і сторінки на них, зокрема й закордонні:

- *«Кримський вітер». Азербайджанські. «AZfront» він називається. «Крим юрти» є. «Кримський юрт». «Кримський вітер – резерв», «Представництво президента», «Кримська академія», «Crimea Fox». «Muzakere 15», це мовний якраз (чоловік, 32, Центр).*
- *Є «Qırım ailesi» – це «Кримська родина». Є особиста сторінка Рустема Скибіна, Кримськотатарський ресурсний центр, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. (жінка, 29, Центр)*
- *В Інстаграмі зараз кримськотатарських блогерів багато стало. Є оцей, що я вам казала, його звати Енвер. Є ще один... Я вам його теж скину. Але він живе в Туреччині. В нього блог повністю кримськотатарською мовою. Але він знає багато різних мов з тюркським корінням. Він теж багато всього. Він там прям повністю кримськотатарською мовою. Він там зі своєю бабцею знімає всякі відео (жінка, 26, Захід).*

Важливим каналом інформування залишаються контакти з родичами та знайомим з Криму:

- *Якщо я хочу інформацію дізнатися, як живуть земляки в Криму, як кримські татари, то я спілкуюся напряму з кримськими татарами. Це і родичі, і знайомі, і друзі (жінка, 45, Захід).*

4. МАЙБУТНЄ

4.1. Основні загрози, які стоять перед кримськими татарами

Основна загроза, на думку опитаних, – це асиміляція, розчинення народу як на материку, так і в Криму, особливо в еміграції. Тут думки різняться тільки у часі. Для респондентів асиміляція – це втрата рідної мови та культури, і в меншій мірі – традиційної релігії:

- *Первое для всех – это ассимиляция и исчезновение. Все. И так же само язык, потеря языка. Все. В Крыму? Ну, это те же самые проблемы. Только масштабы, масштабы и сроки. Здесь всего малая численность, будет быстрее, там дольше. Все то же самое, только масштабы и сроки. Здесь громада, она может через двадцать-тридцать лет раствориться, а там через пятьдесят-сто лет. А вот проблемы те же. И рецепты борются тоже. Рождаемость, сплоченность. Что здесь, что там. Все то же самое (чоловік, 48, Центр).*

Причини цього різні – від відсутності «дорожньої карти» розвитку народу і відкладення вирішення проблем до кращих часів (до повернення у Крим) до міжетнічних шлюбів. Стан невизначеності призводить до того, що люди вагаються де їм «будувати Крим» - зараз на материку, або чекати звільнення рідного краю:

- *Проблема громады крымских татар в Украине, в том, что мы говорим, но до воплощения не доходит. Почему? Потому что мы верим, что мы вернемся. И вот тут может быть проблема. Вот это может в процессе никогда не наступить, а время уйти, и ничего не сделали. Если бы мы сегодня что-то сделали, то завтра уже бы случилось. Это и есть трагедия народа... Вот, я в результате нашего разговора пришел к тому, что трагедия нашего народа. Мы не совершаем действия,*

мы откладываем. Почему? Потому что мы верим, что мы вернемся в Крым. А если бы мы не откладывали, то мы бы делали уже что-то многое (чоловік, 48, Центр).

Ще одна з далеких, але можливих загроз – це накопичення з часом протиріч між «материковими» кримськими татарами і «острівними». У цьому переліку і взаємні закиди, що одні покинули Крим, а інші змирися з життям в окупації, і навіть пішли на співпрацю з режимом:

- *Даже мне лично предъявляли претензии мои знакомые [з Криму]: «Вы взяли и уехали. Были бы патриоты, сидели бы здесь». Предвзято относятся немножко, с какой-то обидой и непониманием того, что вынудило. У каждого своя история почему он вынужден был уехать... [У нас] наоборот, говорят: «Будьте там. Вы должны быть там». Иначе вообще родину потеряем* (жінка, 60 років, Захід).

На думку опитаних, уже зараз можна спостерігати різницю між «материковими» та «острівними» кримськими татарами, яка виявляється у зміні ментальності, політичної культури, зосередженості на сімейних справах, і ця різниця надалі зростатиме.

- *Я думаю, что тут люди чувствуются вільніше, ніж там* (жінка, 26, Захід).
- *Ті знайомі, хто в мене є в Криму, вони живуть, скажімо так: мовчки. Вони мають змогу зберегти свою культуру, якщо вони про це не говорять, а говорять там всередині сім'ї. Бо, наприклад, я можу спокійно там навіть сама створити якийсь там проєкт, який направлений на культуру, на мову тощо, і мене тут підтримують. Там таке зробити значно важче, тому що там буде контроль з боку держави. Звісно, що між нами вже зараз відчувається різниця, але я думаю, що і ті, хто на материку, і ті, хто там, в Криму, вони прагнуть все ж таки до єдності* (жінка, 29, Центр).

Наразі ці явища проявляються у м'якому форматі, ба більше, – є також впевненість, що кримські татари в Криму продовжують і боротися, і зберігати культуру:

- *В Крыму есть пророссийские крымские татары. Есть там, я знаю* (чоловік, 70, Південь).

4.2. Заходи з мінімізації ризиків та забезпечення розвитку кримськотатарського народу

В онлайн-опитуванні з'ясовували, які заходи можуть бути ефективними для збереження кримськотатарського народу. Найбільшу підтримку викликали наступні пропозиції:

- не допускати жодних дипломатичних поступок з питань Криму під час переговорів;
- сприяння розселенню кримських татар на материковій Україні там, де вже є громади кримських татар;
- створення на материковій Україні нових місць компактного поселення (населених пунктів), де б проживало переважало кримськотатарське населення;
- створення на материковій частині України додаткових сприятливих умов для всіх охочих покинути окупований Крим;

- впровадження обов'язкового титрування (розміщення субтитрів) українських фільмів кримськотатарською мовою.

Серед інших пропозицій траплялися такі:

- *И хочется, чтобы, конечно, дети смолоду знали [кримськотатарську мову], чтобы семья придавала этому большое значение. Хорошо было бы, чтобы народ Украины больше о нас знал, больше информации было... Побольше информации, концертов, танцев, моментов вот таких, культуры. Библиотеки. Здесь, в нашей библиотеке, например, чтобы какие-то книги были на крымскотатарском. Я уверена, например, если я пойду, сейчас зайду в библиотеку, спрошу какую-то книгу на крымскотатарском. Скажут: «Нет у нас» (жінка, 60 років, Захід).*
- *Чтобы татаринком быть, надо ехать в Крым. Жить среди своих крымских татар. Тогда у тебя будет вера, будет все, как надо. А здесь, ты как бы ни придерживался, ты не можешь быть таким татаринком (чоловік, 70, Південь).*

Зв'язок навіть з окупованим Кримом, з рідною домівкою, є важливим фактором стабільності внутрішнього світу представника народу:

- *Для мене важно, что у меня есть домик в Крыму, у меня есть там, я выросла там, и что он целый. Мне этого достаточно для того, чтобы нормально жить, понимая те, что я знаю, что там все нормально, ну, пока что... а если там что-то случится, у меня не будет какого-то такого ощущения земли или опоры какой-то, но я держусь на том, что домик, в котором я выросла – он нормально... Если бы что-то случилось с близкими, или, не знаю, что-то случилось с домиком, конечно, в меня больше бы не было ассоциации с этим местом (жінка, 26, Захід).*

І, звісно, в громаді підтримується впевненість в спільному шляху України і кримських татар:

- *Понимаете, сейчас стоит вопрос, чтобы осталось государство Украина. Потом будет решаться дальше. А если Украины государства не будет, то ничего не будет... Путин что говорит? «Такой нации как украинцы – нет». Значит, нет и крымских татар (чоловік, 70, Південь).*
- *Почему мы говорим: Крым – Украина? Потому что мы с Украиной очень тесно связаны. Только будет жить Украина, мы сможем возродиться. Если Украину раздолбают – мы тоже исчезнем... Но самое главное – мы должны в этой войне победить. Потому что только суверенная, независимая Украина сохранится. Если Украина сохранится как держава, у нас есть шанс сохраниться (чоловік, 45, Захід).*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ:

- Микола Гоманюк – голова Херсонського обласного відділення Соціологічної асоціації України, доцент Херсонського державного університету
- Ібрагім Сулейманов – директор з розвитку Кримськотатарського культурно-спортивного центру «Куреш»

Досліджено виконано у межах проєкту «Комплекс культурно-освітніх заходів для підтримки кримськотатарської громади та популяризації її культури та мови» за підтримки Європейського фонду за демократію (EED)